

Michał Stolarczyk
Marcin Strzelec

Instytucjonalne formy opieki nad nieletnimi w okresie międzywojennym w Polsce

Institutional Forms of Care for Juveniles in Interwar Poland

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie problematyki resocjalizacji nieletnich w Polsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Wówczas społeczeństwo polskie stanęło przed wieloma zadaniami. Jednym z nich była budowa systemu penitencjarnego, chroniącego nieletnich przed niedostosowaniem społecznym. Prace nad doskonaleniem instytucji wychowawczych dla młodzieży przestępczej trwały przez cały okres międzywojenny. W porównaniu z systemem progresywnym charakterystycznym dla zakładów karnych dla dorosłych zakłady poprawcze dla nieletnich stały się coraz mniej represyjne. Wypracowane wtenczas rozwiązania dotyczące wsparcia młodzieży, m.in. powołanie kuratorów sądowych, sądów dla nieletnich, zakładów poprawczych czy wykorzystanie nowych środków opiekuńczo-wychowawczych, tj. działań diagnostycznych, wychowawczo-resocjalizacyjnych, profilaktycznych oraz kontrolnych w postępowaniu z nieletnimi przestępcami okazały się niezwykle twórcze dla polskiej myśli sędowniczej, penitencjarnej, a zwłaszcza polityki opiekuńczej.

Słowa kluczowe: resocjalizacja, nieletni przestępcy, system penitencjarny, zakład poprawczy

The aim of this article is to introduce the issue of the rehabilitation of minors in Poland after the restoration of independence in 1918. At that time, Polish society faced many tasks. One of them was the construction of a penitentiary system to protect minors from social maladjustment. Work on improving educational institutions for delinquent youth continued throughout the interwar period. Compared to the progressive system

characteristic of prisons for adults, correctional institutions for juveniles became less and less repressive. The solutions developed at the time concerning support for young people, such as the establishment of court probation services, juvenile courts, correctional facilities and the use of new care and educational measures, of which diagnostic, upbringing and resocialisation, preventive and control measures in the treatment of juvenile offenders, proved extremely creative for Polish judicial and penitentiary thought, and especially care policy.

Key words: rehabilitation, juvenile offenders, penitentiary system, correctional institution

Wprowadzenie

Podjęmowane przez różne środowiska inicjatywy naukowe i społeczne oraz zmiany w ustawodawstwie karnym, jak również organy władzy w II Rzeczypospolitej, miały niebagatelny wpływ na tworzenie się programu wychowania dzieci moralnie zaniedbanych, w pierwszej kolejności przestępnych. Znaczący wkład wnieśli zwłaszcza prawnicy, głównie w zakresie kodyfikacji prawa dotyczącego dzieci w Polsce. Wymienić tu należy utworzenie sądów dla nieletnich¹, zakładów wychowawczo-poprawczych, powstanie prawa penitencjarnego obejmującego swym zakresem aspekt wychowawczo-profilaktyczny czy wreszcie uchwalenie kodeksu karnego w 1932 r.², odrębnie traktującego nieletnich. Co istotne, przy dość swobodnym i mało przejrzystym podejściu do klasyfikacji dzieci moralnie zaniedbanych, ówczesne środowisko pedagogów, psychologów i lekarzy w znaczącej większości postanowiło skupić swe zainteresowania na zagadnieniach wychowania poprawczego. Szczególne miejsce zajęła w tym programie profilaktyka społeczna, ugruntowująca potrzebę działań prewencyjnych przy organizacji opieki nad dzieckiem, zwłaszcza przestępnym.

¹ *Projekt ustawy o sądach dla nieletnich. Projekt ustawy o sądach dla nieletnich uchwalony w III czytaniu przez Wydział Karny Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej ze zmianami i uzupełnieniami*, Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1921.

² *Kodeks Postępowania Karnego. Jednolity tekst kodeksu postępowania karnego z dnia 19 marca 1928 r.* (Dz. U. RP. z 1932 r. Nr 83, poz. 725), Druk. Artystyczna, Warszawa 1939; *Polski kodeks karny z 11.VII.1932 r. wraz z prawem o wykroczeniach, przepisami wprowadzającymi i utrzymaniami w mocy przepisami kodeksu karnego austriackiego, niemieckiego, rosyjskiego i skorowidzem*, Maksymiljan Bodek Księgarnia Nakładowa, Lwów 1932; Rozporządzenie Prezydenta RP z 11 lipca 1932 r. *Kodeks karny* (Dz.U. RP. 1932, nr 60, poz. 571).

Całość przyjętych w tym względzie rozwiązań przybrała postać akcji „wyciągania” nieletnich z nędzy, której najczęściej doświadczali w środowisku rodzinnym. W pierwszej kolejności to właśnie problem społecznego pochodzenia dzieci, stanowił trudność, która znacznie ograniczała możliwości efektywnego oddziaływania pedagogów na wychowanków. Statystyki i sprawozdania zakładowe wykazywały, że „(...) pochodzili oni z sfer najniższych, z bagna demoralizacji, mający głęboko wpojone zasady szumowin. [Podkreślano, że wychowanie] takich jednostek jest rzeczą bardzo trudną – trudną, o ile u nich głupota i bezmyślność bierze górę, a niebezpieczną, kiedy złośliwość i gwałtowność przeważają³. Dodatkową trudność w pracy z dzieckiem przestępnym w zakładach poprawczych stwarzała także sama nomenklatura i niesłuszne zaklasyfikowanie ich do „upośledzonych moralnie”. Termin ten definiował je pejoratywnie i obarczał pewnym piętnem, a niekiedy wręcz stygmatyzował. Jednak mimo wielu ograniczeń, zakłady poprawcze dla nieletnich stawały się naówczas coraz mniej represyjne w porównaniu z system progresywnym obecnym w zakładach karnych dla dorosłych. „Stosowana w ciągu tysiącleci zasada kary (talionu), zasada represji, jako jedyny środek walki z przestępczością, w ostatnich czasach zanika, a stopniowo zdobywa sobie prawo obywatelstwa zasada prewencji”⁴, czyli wdrażanie takich środków, które mogłyby zabezpieczyć społeczeństwo od przestępstw lub zmniejszyć ich ilość, przez stosowanie środków ochronnych nie tylko względem tych, którzy już popełnili wykroczenie, lecz i tych, którzy są na drodze do przestępstwa (umieszczając takie jednostki w domach pracy.) Antoni Komorowski – sędzia dla nieletnich miasta Warszawy – podkreślał w swych wypowiedziach, iż jeśli tego rodzaju środki ochronne mogą być stosowane względem dorosłych, tym słuszniejsze jest stosowanie ich względem dzieci, znajdujących się na drodze do przestępstwa⁵.

³ II. Sprawozdanie Śląskiego Krajowego Zakładu Wychowawczego w Cieszynie z czynności wychowawczych i gospodarczych za rok 1924, Cieszyn 1925, s. 24.

⁴ A. Komorowski, *Profilaktyka przestępczości dzieci*, „Pedagogika Specjalna” 1926, R. 2, Nr 2 styczeń-marzec, s. 102; A. Komorowski, E. Neymark, Z. Rosenblum, *O sądownictwie dla nieletnich w Polsce*, Warszawa 1928.

⁵ A. Komorowski, op. cit., s. 34-39.

Zakładowe formy pracy z młodzieżą przestępczą

Wielu pedagogów międzywojnia, rozwiązania problemów z trudną młodzieżą, szczególnie przestępczą upatrywało w ich „segregacji”, twierdząc, że „(...) nie można mieszać dzieci dobrych ze złymi, a nawet młodych dziedzicznie czy z powodu zaniedbania wychowania, czy z powodu innych przyczyn obciążonych moralnie, należy odpowiednio segregować i odpowiednie środki wychowawczo-poprawcze zastosować według stopni zbroczeń moralnych”⁶. Cytowany M. Kuznowicz zwracał uwagę na tworzenie domów obserwacyjnych⁷, a przede wszystkim odpowiednio zorganizowanych i prowadzonych stowarzyszeń, a nade wszystko zakładów wychowawczo-poprawczych. „Na gwałt wszędzie zakładać stowarzyszenia dla starszej młodzieży tak po miastach jak i po wsiach. Stowarzyszenia dobrze i umiejętnie prowadzone z pewnością zapobiegną w wielkiej części [...] wytworzeniu się tak wielkiej liczby zepsutych chłopców, ale [...] przede wszystkim przy pomocy państwa, kraju i gmin, niech odpowiednie czynniki postarają się o wybudowanie wystarczającej liczby domów poprawczych tak dla chłopców, jak i dla dziewcząt i urządzić je od razu wzorowo, umiejętnie i planowo”⁸. Ażeby zakłady odpowiadały stawianym im celom, wskazywano, że powinny mieć przede wszystkim: 1) odpowiednich wychowawców, którzy idą do tego dzieła pracy z zamiłowaniem i zainteresowaniem, a u podstawy swego wykształcenia mają studia socjologiczne i psychologiczne; 2) racjonalnie zorganizowany zakład obserwacyjny, który przeprowadza selekcję dzieci i skierowuje każde dziecko do najodpowiedniejszego dla niego typu zakładu; 3) dobrze i celowo zorganizowaną pracę wychowawczą obejmującą szkołę powszechną ogólnokształcącą i przygotowanie zawodowe; 4) odpowiednio zorganizowaną opiekę nad abiturientami zakładu⁹.

Niestety w międzywojniu w zakładach wychowawczych dla młodzieży moralnie zaniedbanej brak było ujednoczonego przez odpowiednie przepisy regulaminu pracy, stąd funkcjonowały różne sposoby postępowania z nieletnimi. Tej kwestii nie uregulowano aż do wybuchu drugiej wojny światowej. Niemniej jednak starano się w tym czasie wypracować

⁶ M. Kuznowicz, *Obrazki z życia zaniedbanej młodzieży*, Kraków 1924, s. 11.

⁷ W 1928 r. funkcjonował jeden zakład obserwacyjno-rozdzielczy. W. Wolter, *Organizacja profilaktyki kryminalnej w Polsce*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1939, R. IV, z. 1, s. 95.

⁸ M. Kuznowicz, op. cit., s. 12.

⁹ A. Komorowski, op. cit., s. 40.

najbardziej efektywne metody pracy nieletnimi. Już podczas obrad I Polskiego Zjazdu Nauczycieli Szkół Specjalnych w 1925 r. A. Komorowski zwracał uwagę, że oprócz specjalnych zakładów poprawczych nader dodatnim czynnikiem w zapobieganiu przestępczości, nieletnich zdaje się polepszenie ich bytu materialnego, „(...) zakładanie wzorowych szkół powszechnych i specjalnych, towarzystw godziwych rozrywek, otwieranie ogrodów i placów zabaw, gier i wszelkiego rodzaju sportów, zakładanie klubów i stowarzyszeń, które by chroniły dzieci od samotności życia ulicznego i wdrażały do życia zbiorowego (harcerstwo)”¹⁰. Przede wszystkim propagowano organizację życia samorządowego w szkole czy zakładowych placówkach dla moralnie zaniedbanych, a probowano przy tym te metody pracy z dzieckiem specjalnym, które opierać się miały na korzystnej atmosferze panującej w danej placówce. Wskazywano na konieczność wprowadzenia w organizację życia zakładowego form służących usamodzielnieniu się młodzieży¹¹, w tym powołaniu sądów koleżeńskich, kół samokształceniowych, przygotowania do zawodu, pracy dostosowanej do możliwości dziecka, stosowania głównie nagród, a kar jedynie „moralnych”. Warunkiem realizacji tego programu był wychowawca odpowiednio przygotowany, o wysokich walorach moralnych i znający dziecko¹².

Jakkolwiek system zakładów dla nieletnich w okresie międzywojennym był zróżnicowany i podlegał ciągłym zmianom wraz z konsolidowaniem się państwowości polskiej. Podobnie sama struktura systemu opiekuńczego i prewencyjnego względem dzieci przestępnych była bardzo niejednorodna i podlegała kompetencji rozmaitych Ministerstw: 1) Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 2) Sprawiedliwości, 3) Pracy i Opieki Społecznej, czy wreszcie 4) Spraw Wewnętrznych. Uzależnienie wychowania od kompetencji trzech ostatnich Ministerstw nieprzygotowanych do tej działalności odbijał się fatalnie na wychowankach; „(...)

¹⁰ *O szkołę specjalną. Sprawozdanie z I Polskiego Zjazdu Nauczycieli Szkół Specjalnych z 1925, Sekcja Szk. Spec. Zw. Polsk. Naucz. Szk. Powsz. Druk. Instytutu Głuchon. I Ociemn.*, Warszawa 1926, s. 34-40.

¹¹ Wielu ówczesnych pedagogów min. Kazimierz Lisiecki czy Władysław Sala, krytycznie oceniali wychowanie w przytułkach i zakładach opiekuńczych, gdyż w większości nie przygotowywały one do samodzielnego życia wychowanków. M. Balcerek, *Wkład Kazimierza Lisieckiego do pedagogiki opiekuńczej i resocjalizacyjnej, „Opieka – Wychowanie – Terapia”* 1989, nr 1; W. Sala, *Trzysta lat służby dla dobra młodzieży moralnie zagrożonej. O przyszłości, celach i zadaniach Mokotowskiego Instytutu*, Warszawa 1938 [odbitka „Opiekun Społeczny” 1938, nr 10, s. 15].

¹² D. Raś, *O poprawie winowajców w więzieniach i zakładach dla nieletnich. Propozycje prawników lekarzy, działaczy społecznych i pedagogów oraz rozwój więziennictwa do połowy XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2007, s. 138.

te zakłady wychowawcze są właściwie zakładami karnymi „paczącymi” więc charaktery, wszczepiając w dusze nienawiść i żądę zemsty”¹³. Poza ministerialną kuratelą, zakłady te były organizowane jeszcze przez: samorządy; instytucje społeczne i dobroczynne; zakony, zgromadzenia i gminy wyznaniowe oraz patronaty nad nieletnimi. Te ostatnie określał już dekret z dnia 3 stycznia 1919 r. o stowarzyszeniach, który nie dotyczył samej kwestii nieletnich, ale poruszał sprawy patronatów, których rolę w pomocy nieletnim przestępcom sukcesywnie ograniczano. Działania te zmierzać miały w kierunku odejścia od niepublicznych, stowarzyszeniowych czy fundacyjnych form opieki¹⁴. W 1923 r. kierownictwo nad wszystkimi placówkami izolacyjnymi przejęło Ministerstwo Sprawiedliwości, aczkolwiek w aspekcie opieki i pomocy dla nieletnich, przebywających, jak i opuszczających placówki penitencjarne swój nadzór nadal sprawowało MPiOS, przy ogromnym współdziałaniu patronatów. Jednakże już kolejne rozporządzenia; z 20 kwietnia 1926 r.¹⁵, czy wydane w 1932 r.¹⁶ pomniejszały autorytet oraz rolę patronatu jako stowarzyszenia. Te jednak walczyły o uzyskanie osobowości prawnej, co wzmocniłoby ich pozycję. Ostatecznie, wybuch II wojny światowej uniemożliwił patronatom dalszą działalność.

Niejednolitość organizacyjna zakładów wychowawczych dla nieletnich utrudniała znacząco ich klasyfikację, dodatkowo problem potęgowała kwestia nieujednoliczonego nazewnictwa. Środowisko teoretyków i praktyków zajmujących się naówczas problematyką dzieci zagrożonych moralnie podkreślało konieczność odejścia od dotychczasowego nazewnictwa, a więc – zakładów wychowawczych dla „upośledzonych moralnie”, na rzecz „wychowawczo-poprawczych”. Ale i wówczas wielu pedagogów w wyrazie „poprawczy” doszukiwało się wydzwięku penalizującego, podczas gdy zakłady te miały dać dzieciom opiekę i wychowanie. Wychowawczego charakteru placówek jako najistotniejszego w pracy na rzecz dzieci domagano się przez całe międzywojnie i dążono do zmiany światopoglądowej w tym zakresie. Nazwa „zakład wychowawczo-poprawczy” funkcjonowała

¹³ A. Mogilnicki, *Dziecko i przestępstwo*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1925, s. 34.

¹⁴ W odniesieniu do fundacji i stowarzyszeń, których celem była opieka i wsparcie nieletnich w okresie dwudziestolecia międzywojennego, odnotowywano niestety wiele nieprawidłowości fundacyjnych i zaniedbań wobec dzieci. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół akt: Ministerstwo Opieki Społecznej. 1918-1939, sygn. 275, k. 65, *Statut fundacji powstały dn. 14 października 1936 r.*

¹⁵ Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 stycznia 1926 r. o *zaspokojenia religijnych więźniów i działalności oświatowej, szkolnej i pozaszkolnej w więzieniach*. (Dz.Urz.MS., nr 9, s. 127-132).

¹⁶ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dn. 27 października 1932 r. *Prawo o stowarzyszeniach* (Dz.U. R.P., nr 94, poz. 808).

do powstania nowego kodeksu karnego w 1932 r. wówczas wprowadzono osobne nazwy: „zakład poprawczy” i „zakład wychowawczy”¹⁷. Podział ten jeszcze bardziej utrudnił usystematyzowanie zakładowych form pracy z dzieckiem przestępczym. Niejednokrotnie bowiem w ujęciach statystycznych zakłady poprawcze umieszczano razem z innymi zakładowymi formami opieki nad nieletnimi – co odnajdujemy w zamieszanych w dalszej części artykułu zestawieniach. O tym jak płynne w okresie międzywojennym było pojęcie zakład poprawczo-wychowawczy przekonuje fakt, że redakcja ówczesnego „Przeglądu Więziennictwa Polskiego” w poczet zakładów resocjalizacyjnych zaliczyła „Nasz Dom” – placówkę założoną przez Janusza Korczaka jaką tę idealnie prowadzoną¹⁸.

Organizacja systemu opieki całkowitej nad dzieckiem przestępczym

Walka z przestępczością nieletnich w Polsce rozwinęła się szerzej dopiero od chwili wejścia w życie nowego kodeksu karnego z 1932 r. Zmiany w ustawodawstwie karnym i tworzący się nowoczesny jak na ówczesne warunki system penitencjarny podążały w kierunku implementacji najnowszych zdobyczy nauki z wyraźnym podkreśleniem, że środki, które uważane były za dobre i celowe w walce z przestępczością dorosłych, w stosunku do nieletnich muszą być uznane za nieskuteczne. Tym samym w postępowaniu ustawodawcy polskiego w stosunku do nieletnich nastąpiło całkowite odejście od wymierzania kary śmierci i kary więzienia. Dostosowanie przepisów do potrzeb młodocianych w postaci powoływania sądów dla nieletnich czy instytucji kuratora społecznego nieletnich przyniosło wiele korzystnych rozwiązań, stanowiących punkt wyjścia do opracowania najlepszych programów wychowawczych służących pracy z trudną młodzieżą¹⁹. Obowiązujące wcześniej ustawodawstwo karne w państwach zaborczych kwestię walki z przestępczością nieletnich regulowało zupełnie odmiennie, inne były granice nieodpowiedzialności

¹⁷ D. Raś, op. cit., s. 184.

¹⁸ A. Kołakowski, *Problematyka przestępczości nieletnich w międzywojennej Polsce na łamach „Przeglądu Więziennictwa Polskiego”*, „Pedagogika. Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2017, t. XXVI, nr 2, s. 324.

¹⁹ M. Stolarczyk, *Sytuacja społeczna dziecka „moralnie zaniedbanego” w Polsce w okresie międzywojennym (1918-1939)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Piotrków Trybunalski 2023, s. 65.

karnej, inaczej stosowano karę więzienia wobec nieletnich. Kodeksy, zarówno austriacki z 1852 r. czy niemiecki z 1871 r., powstały w dobie, kiedy w Zachodniej Europie myśl odrębnego traktowania nieletnich zaczynała dopiero funkcjonować, a zakłady dla nieletnich należały jeszcze do wyjątków. Jedynie kodeks karny rosyjski 1903 r., obowiązujący na terenie byłej Kongresówki i na Kresach Wschodnich dawał możliwość w pewnych wypadkach umieszczania nieletnich w zakładach wychowawczo-poprawczych. Z tych też względów liczba zakładów dla nieletnich do czasu wydania nowego kodeksu w Polsce była znikoma. Przeważnie istniały one tam, gdzie obowiązywał rosyjski kodeks karny, dlatego też z chwilą uzyskania niepodległości istniały tylko dwa zakłady publiczne: w Studzieńcu i w Spale²⁰. Pierwszy mający już pięćdziesięcioletnią historię, świadcząca o tym, że nawet w latach najsroźszej niewoli społeczeństwo polskie nie zapomniało o dzieciach moralnie zaniedbanych, starając się je uchronić od zgubnych wpływów więzienia rosyjskiego.

Drugi zakład istniał w Spale. Zakład ten w 1923 r. na skutek zarządzenia ówczesnego Prezydenta Rzeczypospolitej został zlikwidowany i przeniesiony do Głazu w pow. wieluńskim²¹.

W 1923 r. Ministerstwo Sprawiedliwości przejęło od Litwy jeszcze jeden zakład wychowawczo-poprawczy w Wielucianach koło Nowej Wilejki, w odległości 15 km od Wilna. Zakład ten powstał jeszcze w czasach rosyjskich, jednak w czasie działań wojennych będąc całkowicie zniszczony, wymagał przeprowadzenia prac remontowych. W tym samym roku został również uruchomiony zakład w Przedzielnicy pod Przemyślem. Aczkolwiek, budowę tej placówki ukończono przed I wojną światową, to jednak przez szereg lat pomieszczenia zakładu służyły wyłącznie na potrzeby wojska. Zakład przedzielnicki przeznaczony był wyłącznie dla nieletnich, umieszczanych na mocy uchwał sądów opiekuńczych i obsługiwał apelacje lwowską i krakowską. Dopiero z chwilą wydania nowego kodeksu karnego z 1932 r. placówkę tę przeznaczono na zakład poprawczy²².

W Wielkopolsce dla nieletnich istniało szereg zakładów społecznych, w których umieszczano nieletnich na mocy ustaw o wychowaniu zapobiegawczym. Z kolei na terenach byłych zaborów austriackiego i pruskiego

²⁰ E. Neymark, *Zakłady wychowawczo-poprawcze dla nieletnich*, [w:] Z. Bugajski, *Wielka księga jubileuszowa więziennictwa polskiego. 1918-1928*, Warszawa 1929.

²¹ Emde, *Głaz*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1930, nr 7, s. 14; Zetbe, *Zakłady dla nieletnich w Polsce*, „W Służbie Penitencjarnej. Dwutygodnik Straży Więziennej” 1936, R.1, Nr 8, s. 3.

²² J. Rużyłówna, *Zakład wychowawczo-poprawczy dla nieletnich w Przedzielnicy*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1935, nr 1, s. 9-10.

funkcjonowały jeszcze inne zakłady, z niewielką grupą nieletnich osadzonych na mocy wyroku sądowego, tj.: Zakład Biskupi św. Anny w Kamieniu Pomorskim, Państwowy Krajowy Zakład Wychowawczy w Chojnicach oraz zakłady w Szubinie, Cerekwicy, Antoniewie, Bojanowie oraz Śląski Krajowy Zakład Wychowawczy w Cieszynie²³. W przypadku nieletnich skazanych przez sądy karne, umieszczani byli oni w więzieniu²⁴. We Wronkach istniał dla nich specjalny pawilon, oddzielony murem od budynku głównego. Oddział ten, przeznaczony dla nieletnich, zbudowany był według zasad „systemu celkowego”. Każdy nieletni odbywał karę w celi pojedynczej z tym, że w czasie pracy przebywali oni wspólnie w dużych salach warsztatowych. Z czasem Ministerstwo Sprawiedliwości wspomniany oddział skasowało, przeznaczając dla nieletnich budynki poklasztorne w Koźminie. W miejscu tym, poza nieletnimi, przebywała też niewielka liczba dorosłych, skazanych przez miejscowy sąd grodzki na kary krótkoterminowe, jednak umieszczono ich oddzielnie od nieletnich.

Ponadto, na mocy rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 2 lipca 1927 r. utworzono specjalne oddziały dla nieletnich przy więzieniu w Warszawie, przy ul. Długiej 52 dla chłopców, dla dziewcząt zaś w Warszawie przy ul. Dzielnej 26. Powołano jeszcze oddziały w Złoczowie dla chłopców, a w Fordonie i Tarnowie dla dziewcząt. Tego rodzaju zarządzenie miało duże znaczenie, zgrupowano bowiem nieletnich w kilku punktach, chroniąc ich tym samym w założeniu od zgubnego wpływu starszych więźniów. Działanie to, dało również możliwość roztoczenia specjalnej opieki nad nieletnimi i pozwoliło na przydzielenie nauczycieli, po kilku do każdego oddziału²⁵. Przepisy, wydane dla tych jednostek „(...) ustalały obowiązek uczęszczania nieletnich do szkoły, zatrudniania ich robotami pożytecznymi warsztatowymi lub ogrodniczymi. Zwrócono uwagę na wychowanie fizyczne, na przebywanie jak najdłużej na powietrzu. Kierownictwo oddziałów oddano nauczycielom, przydzielając im do pomocy niższy personel więzienny, najlepszy pod względem kwalifikacji

²³ D. Raś, dz. cyt., s. 182; szerzej D. Raś, *Skarby cieszyńskiej tróły. Zakład Wychowawczy w Cieszynie (1912-1937) Historia, ludzie, praca*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2013.

²⁴ M. Korenfeld, *Zły projekt pod hasłem oszczędności*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1921, nr 22, M. Korenfeld, *Przerazający odsetek*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1924, nr 40.

²⁵ Nad oddziałami kontrolę sprawował specjalny komitet opieki, złożony z przedstawiciela Ministerstwa Sprawiedliwości, sędziego dla nieletnich, członka „Patronatu”, lekarza, 2 osób pracujących na polu przestępczości nieletnich i administracji więziennej. W konsekwencji pozytywnych efektów przyjętych rozwiązań na mocy *Okólnika z dnia 30 czerwca 1928 r.*, nr 1398/III AW wyodrębniono sześć oddziałów dla nieletnich. *Więziennictwo polskie. Z działań Komitetu Opiekuńczego Oddziałów dla Nieletnich przy więzieniach w Warszawie*. Rozmowa z Z. Bugajskim, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1927, nr 5.

moralnych i naukowych”²⁶. Oddziały te z czasem, w miarę tworzenia nowych zakładów, stopniowo likwidowano. W 1936 r. nie istniały już np. oddziały w Tarnowie i w Warszawie przy ul. Długiej²⁷.

W omawianym okresie do większych zakładów należały te zlokalizowane w: Studzieńcu (i Puszczy Marjańskiej dla dziewcząt tylko do 1922 r.) – dla 300 chłopców, Towarzystwa Patronatu nad nieletnimi; Warszawie, przy ul. Królewskiej nr 38; Przedzielnicy (pod Przemyślem); ponad to zakłady państwowe w Głazach (pod Wieluniem w Kaliskiem), w Wielucianach (woj. wileńskie), w Chojnicach (woj. pomorskie) oraz zakłady krajowe: pierwszy w Szubinie (woj. poznańskie) i drugi Instytutu Opieki Moralnej w Warszawie. Poza tym w Łodzi funkcjonowały 2 szkoły dla dzieci moralnie zaniedbanych, „wyeliminowanych” ze szkół powszechnych. W 1923 r. w Warszawie powstała podobna szkoła (w początkowej formie jako eksternistyczna (internat)²⁸. Zakłady wychowawczo-poprawcze w tym okresie pozostawały pod zarządem Ministerstwa Sprawiedliwości. Najczęściej jednak były to zakłady prywatne. Państwowe bądź samorządowe, funkcjonowały jedynie w województwach pomorskim i poznańskim. W 1921 r. funkcjonowało w Polsce 10 publicznych zakładów: 1) Studzieniec (97 chłopców w wieku 11–17 lat); 2) Puszcza (18 dziewcząt w wieku 8–18 lat); 3) Cerkwica w pow. Jarocin w Wielkopolsce (20 wychowanków); 4) Szubin (76 wychowanków); 5) Antoniewo (19 wychowanków); 6) Kamień (30 wychowanków). W Wielkopolsce – 6 oraz 4 w Małopolsce: Oświęcim, Przemyśl, Rakowica, Przedzielnica. Równoległe, mimo konieczności rozbudowy systemu zakładowego wiele placówek zamykano, np. w 1925 r. nie było w Polsce państwowych zakładów poprawczych dla dziewcząt. Kolonia w Puszczy Mariańskiej istniała tylko do 1922 r. Z powodu niewielkiej liczby dziewcząt została zamknięta. W placówce zaczęto umieszczać potem chłopców do 14 lat. Z innych decyzji o zamknięciu ośrodka dla trudnej młodzieży, podobna zapadła w magistracie łódzkim, w mieście z powodu trudności finansowych,

²⁶ Zetbe, op. cit., s. 4. W więzieniach wobec nieletnich nie podejmowano również pewnych rozwiązań, które były praktykowane wobec dorosłych. Nie stosowano zatem wobec nich surowych kar, jak zmniejszanie racji żywnościowej, pozbawienie pościeli, kara zamknięcia. Objęci byli oni również obowiązkową nauką (3 godziny dziennie) i pracą (5 godzin dziennie). Stosowano wobec nich pewne ulgi, jak udzielanie widzeń bez krat oraz wygłaszano pogadanki, odczyty, praktykowano ćwiczenia fizyczne. Były to rozwiązania doraźne, podyktowane trudnymi warunkami, w jakich znajdowało się więziennictwo polskie. D. Raś, op. cit., s. 183.

²⁷ Szczerzej M. Stolarczyk, op. cit., s. 46-47.

²⁸ J. Hellmann, *Stan i potrzeby szkolnictwa specjalnego w Polsce*, „Szkoła Specjalna” 1924, R.1, Nr 1, październik-grudzień, s. 7.

w styczniu 1936 r. rozwiązano internat i szkołę dla moralnie zaniedbanych dziewcząt w Łodzi²⁹.

Ostatecznie w 1938 r. na terenie Polski do dyspozycji sądów dla nieletnich pozostawały: siedem Państwowych Zakładów Poprawczych dla Chłopców w Głazie, Koźminie–Lipowcu, Klewaniu, Kcyni (w stadium organizacji), Przedzelnicy, Studzieniecu oraz w Wielucianach; Samorządowy zakład poprawczy dla chłopców w Szubinie; cztery Prywatne Zakłady Poprawcze dla Dziewcząt w Kamieniu Pomorskim, w Częstochowie, w Zimnem k. Włodzimierza Wołyńskiego oraz w Warszawie; dodatkowo funkcjonowały dwa Samorządowe Zakłady; Wychowawczy dla Chłopców w Wejherowie i we Lwowie im. dr. Czerwińskiego i w Antoniewie; ponadto Samorządowy Zakład Wychowawczy dla Dziewcząt w Bolechowie; Zakład Wychowawczy dla Dziewcząt na Okęciu; Samorządowe Zakłady Specjalne dla Upośledzonych Umysłowo Chłopców i Dziewcząt w Gniewie oraz Państwowy Zakład Wychowawczy dla Trudnych Chłopców w Koźminie³⁰.

Wychowankowie zakładów poprawczych w ujęciu statystycznym

Statystyki z okresu międzywojnia podające liczbę dzieci „trudnych do prowadzenia” przebywających w zakładach specjalnych pokazują tendencję wzrastającą, z grupy 600 osób w 1923/1924 r. do 2 000 nieletnich w 1938/1939³¹. Wynikało to z rosnącej liczby placówek dla tego typu dzieci, szczególnie w latach 30. XX wieku. Dodatkowo kwestia dzieci „trudnych” stawała się coraz poważniejsza, gdyż w 1922 r. dzieci „upośledzonych moralnie” notowano w Polsce – 10 tys., w trzyleciu 1923/26 – 10 330, co stanowiło aż 47,3% wszystkich uczniów, zaś w latach 1926/28 – już 11 263 dzieci trudnych. Co niepokojące w latach 30. XX w. ich liczbę szacowano na około 33 000³². Szczegóły obrazuje tabela nr 1.

²⁹ b.a., *Kronika*, „Szkoła Specjalna” 1929, t. III, kwiecień-czerwiec, s. 184.

³⁰ H. Budna, *Dola nieletniego oskarżonego na tle przepisów Kodeksu Karnego*, „Szkoła Specjalna” 1938-1939, nr 2, s. 61-71.

³¹ *Sprawozdania MPiOS*, „Praca i Opieka Społeczna” 1937, R.XVII, z. 1, s. 70.

³² B. Wolman, *Medycyna a pedagogika lecznicza*, „Szkoła Specjalna” 1937-1938, R.14, Nr 1-4, s. 22.

Tabela nr 1. Liczba dzieci tzw. „wykolejonych” w Polsce w latach 1923–1928

w trzyleciu	Po VI klasie	
	razem	%
1923/26	10 330	47,3
1924/27	10 064	43,7
1925/28	11 151	45,2
1926/28	11 263	43,1

Źródło: L. Chrzczonowicz, *Ze statystyki szkolnej*, „Oświata i Wychowanie” 1931, R.3, nr 6, s. 577.

Tabela nr 2. Statystyka wychowanków w publicznych zakładach poprawczych w latach 1930-1939

Rok	Liczba zakładów poprawczych	Liczba wychowanków	Rok	Liczba zakładów poprawczych	Liczba wychowanków
1930	3	404*	1936	6/16**	745
1932	4	377	1937	6/16**	875
1934	4	539	1938	9/22**	1022
1935	5	685	1939	12/30**	1306

* Inne statystyki podają liczbę 470 wychowanków (aczkolwiek różnica może wynikać z istnienia jeszcze w tym okresie zakładów wychowawczo-poprawczych).

** Informacje źródłowe są zróżnicowane: T. Bojarski przywołuje liczbę 16 zakładów w połowie lat 30. XX w., Władysław Wolter podaje za lata 1938/1939 odpowiednio: liczbę 9/12 zakładów poprawczych; *Mały Rocznik Statystyczny* w tym okresie podaje odpowiednio 22/30.

Źródło: E. Neymark, *Zakłady dla nieletnich*, [w:] red. nauk. Z. Bugajski, *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918-1929*, Warszawa 1929, s. 173; *Mały Rocznik Statystyczny* 1935, tab. 7; 1936, tab. 9, s. 258; 1937, tab. 14, s. 349; 1938, tab. 14, s. 354; 1939, tab. 17, s. 368; J. Górny, *Rola międzynarodowych kongresów penitencjarnych w rozwoju teorii i praktyki wykonania kary*, Warszawa 1980, s. 151; T. Bojarski, *Nieletni przed sądem. Uwagi o niektórych założeniach ogólnych oraz praktyce*, „Archiwum Kryminologii” 2007-2008, t. XXIX–XXX, s. 269-285; W. Wolter, *Organizacja profilaktyki kryminalnej w Polsce*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1939, R. IV, z. 1, s. 91-96; G. Falco, O. Kimberg, T. Krychowski, L. LLombart, *Organizacja profilaktyki kryminalnej w różnych krajach*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1939, R. IV, z. 1, s. 38-39.

Liczba zakładów poprawczych będących własnością sektora publicznego z upływem lat stale rosła, co już było sygnalizowane, szczególnie miało to miejsce od połowy lat 30. XX wieku (por. tabela nr 2). Statystyki podają, iż na terenie Polski funkcjonowały w 1930 r. trzy państwowe zakłady poprawcze, tuż przed wybuchem II wojny światowej było już ich dziesięciokrotnie więcej. Stale jednak instytucje te zmagaly się z przepętnieniem, jeszcze w 1935 r. blisko o 30%³³.

Poza tym, wspomniane wyżej ośrodki nie były jedynym miejscem izolacji nieletnich skazanych za wykroczenia. Jeszcze w 1930 r. umieszczano ich w aresztach i zakładach karnych, a w kolejnych latach, w regionach Polski, w których brak było zakładów poprawczych, kierowano młodych do zakładów wychowawczych. Zdarzały się jeszcze odosobnione sytuacje, w których pomimo faktu, iż ustawodawstwo sądowe od 1932 r. zakazywało umieszczania nieletnich w więzieniach, trafiali oni i do tych placówek. Przepisy wprowadzające pozwalały bowiem na umieszczanie młodocianych w specjalnych oddziałach dla nieletnich przy więzieniach³⁴, ale tylko w razie braku miejsc w zakładach poprawczych. Możliwość umieszczenia nieletniego w takiej jednostce ustalały przepisy wprowadzające kodeks karny (art. 28), co wydawało się zresztą oczywiste, gdyż w chwili jego wejścia w życie istniał deficyt odpowiednich zakładów, których organizacja wymagała czasu i funduszy. Był to więc przepis o charakterze przejściowym, w chwili ukazania się kodeksu działały jedynie 4 państwowe zakłady poprawcze, ich liczba do połowy lat 30. XX w. wzrosła do 16³⁵.

³³ Dla porównania w 1932 r. funkcjonowały w Polsce 344 zakłady karne (z liczbą blisko 38 tys. więźniów) i jedynie 4 zakłady poprawcze publiczne (377 nieletnich); w 1939 r. liczba zakładów karnych wzrosła jedynie do 376 placówek (z 70 520 osadzonymi), wspomnianych wyżej zakładów dla nieletnich było już 30 (1306 wychowanków). *Mały Rocznik Statystyczny* 1935, tab. 7; 1936, tab. 9, s. 258; 1937, tab. 14, s. 349; 1938, tab. 14, s. 354; 1939, tab. 17, s. 368.

³⁴ Utworzono je na podstawie rozporządzenia ministra sprawiedliwości z dnia 15.01.1926 r., były one przeznaczone dla wychowanków o mniejszym stopniu demoralizacji (poważniejsze przypadki kierowano do zakładów poprawczych) a pobyt w nich na ogół nie był długi. Oddział dla dziewcząt (do lat 17) zlokalizowano w więzieniu przy ul. Dzielnej 26 (Pawiak), Oddział dla chłopców znajdował się przy ul. Długiej 52. Pełnił on również funkcję aresztu śledczego dla chłopców, których docelowo planowano umieścić w zakładzie poprawczym. W założeniach oddziały takie miały zapewnić nieletnim optymalne warunki do rozwoju. A. Kotakowski, op. cit., s. 324.

³⁵ T. Bojarski, *Nieletni przed sądem. Uwagi o niektórych założeniach ogólnych oraz praktyce*, „Archiwum Kryminologii” 2007-2008, t. XXIX-XXX, s. 269-285; W. Wolter, op. cit., s. 95.

Tabela nr 3. Statystyka nieletnich przebywających w zakładach zamkniętych w latach 1925–1930

Zakłady	Liczba umieszczonych nieletnich w latach					
	1925	1926	1927	1928	1929	1930
Zakłady wychowawczo-poprawcze	242	312	377	407	395	470
Zakład w Studzieńcu	281	289	273	298	300	-
Areszty i zakłady karne	772	640	476	513	417	778
Razem	1 272	1 256	1 142	1 218	1 112	1 248

Źródło: E. Neymark, *Zakłady dla nieletnich*, [w:] red. nauk. Z. Bugajski, *Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918-1929*, Warszawa 1929, s. 173.

Powyższe zestawienie statystyczne zaprezentowane w tabeli nr 3 ukazuje liczby nieletnich umieszczanych w więzieniach i zakładach wychowawczo-poprawczych do lat 30. XX wieku, z danych w niej zawartych wynika, iż nie były to sporadyczne sytuacje. Np. w 1925 r. do więzień trafiło ponad 700 młodych, a do zakładów dla nieletnich blisko 500. Proporcje te stopniowo, z biegiem lat się odwracają – w roku 1929 r. w aresztach i zakładach karnych umieszczono ponad 400 młodych, zaś w placówkach dla nieletnich – 700. Specyficzna sytuacja miała miejsce w 1930 r., wówczas to większą grupę dzieci, tj. 778, skierowano do zakładów karnych, a 470 do zakładów wychowawczo-poprawczych. W roku tym bowiem Zakład w Studzieńcu, do którego zwykle, corocznie kierowano grupę ok. 300 nieletnich, z uwagi na nieprawidłowości, nie przyjmował nowych wychowanków, aż do wyjaśnienia zaniedbań przez Ministerstwo Sprawiedliwości³⁶. Od 1934 roku do zakładów poprawczych kierowano powyżej 800 nieletnich i grupa ta z każdym rokiem wzrastała (por. tabela nr 4).

Niewątpliwie zakłady poprawczo-wychowawcze nie były placówkami idealnymi. W 1929 r. przez Polskę przetoczyła się fala krytyki dotycząca funkcjonowania tych instytucji. Stało się tak na skutek ujawnienia przypadków stosowania kar cielesnych przez wychowawców Zakładu Poprawczego w Studzieńcu. Rozprawa sądowa wychowawców oskarżonych o znęcanie poruszyła opinię publiczną, wywołała również dyskusję, w której brali udział politycy, pedagodzy i działacze społeczni³⁷.

³⁶ W. Szuman, *Studzieniec, a całokształt wychowania poprawczego w Polsce*, „Przyjaciel Szkoły. Dwutygodnik nauczycielstwa polskiego” 1929, R. 8, nr 6, s. 217-219; b.a., *Interpelacja w sprawie Studzieńca*, „Myśl Niepodległa” 1926, nr 838, s. 695-698; D. Raś, dz. cyt., s. 182.

³⁷ A. Kołakowski, op. cit., s. 328.

Tabela nr 4. Statystyka nieletnich skazanych przebywających w zakładach poprawczych i stosowanych wobec nich środków wychowawczych w latach 1934–1936.

Rok	Nieletni skazani	Zakład poprawczy		Środki wychowawcze		
		nieletni				
1934	mężczyźni	wykonany	zawieszony	zakład wychow.	dozór	upomnienie
	18 413	827	2 408	369	7 555	9 804
	kobiety					
	2 550					
	razem	razem				
20 963	3 235					
1935	mężczyźni	wykonany	zawieszony	zakład wychow.	dozór	upomnienie
	20 551	863	3 113	405	7 587	11 249
	kobiety					
	2 666					
	razem	razem				
23 217	3 976					
1936	mężczyźni	wykonany	zawieszony	zakład wychow.	dozór	upomnienie
	23 430	879	3 279	280	8 326	11 210
	kobiety					
	2 631					
	razem	razem				
26 061	4 158					

Źródło: W. Wolter, *Organizacja profilaktyki kryminalnej w Polsce*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1939, R. IV, z. 1, s. 92-93.

Statystyka dokonana wśród nieletnich „przestępców” wskazywała, że prócz dość małej liczby jednostek „chorych – psychopatów”, niemal wszyscy pozostali, to ofiary złych warunków rodzinnych, życia społecznego, fatalnych warunków ekonomicznych czy środowiska, z którego wyszli. Badania przyczyn przestępstw i statystyki z zakładów wychowawczo-poprawczych pokazywały, że zasadniczy odsetek dzieci tam przebywających stanowiły te bezdomne w dosłownym i przenośnym tego słowa znaczeniu. Ze statystyki więźniów wynika z kolei, że przeważali ci, którzy weszli na drogę przestępczą w dzieciństwie.

Tabela nr 5. Statystyka nieletnich pozbawionych wolności w latach 1936–1938

Rok	Nieletni pozbawieni wolności w zakładach:				
	nieletni	poprawczych i wychowawczych	w tym:		
			państwowych	prywatnych	tymczas. zatr.
1936	ogółem				
	-*	1 309	745	564	-*
	mężczyźni				
	-*	1 162	745	417	-*
	kobiety				
-*	147	-	147	-*	
1937	ogółem				
	1 663	1 398	896	502	265
	mężczyźni				
	1 447	1 245	896	349	202
	kobiety				
216	153	-	153	63	
1938	ogółem				
	2 019	1 749	1 022	727	270
	mężczyźni				
	1 749	1 525	1 022	503	224
	kobiety				
270	224	-	224	46	

* brak danych

Źródło: W. Wolter, *Organizacja profilaktyki kryminalnej w Polsce*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1939, R. IV, z. 1, s. 93.

Zakończenie

Problem przestępczości wśród młodzieży w okresie międzywojennym był ogromny, a możliwości pomocy niewiele. W 1921 r. funkcjonowało zaledwie kilka publicznych zakładów poprawczych, żaden dla dziewcząt, dopiero lata trzydzieste XX wieku przyniosły poprawę w tym względzie. W okresie międzywojennym najczęściej zakłady wychowawczo-poprawcze czy poprawcze utrzymywały i prowadziły instytucje społeczne oraz zgromadzenia zakonne. Różniły się one tak pod względem organizacyjnym

jak i metodycznym. Te publiczne nie były też jednorodne, przynależały do różnych Ministerstw, co niestety nie służyło wypracowaniu spójnych programów wychowawczych. Brakowało profesjonalnie przygotowanej kadry do pracy z trudną młodzieżą, dopiero w latach trzydziestych ruszają odpowiednie szkolenia. Uruchomiony po raz pierwszy, przy Państwowym Instytucie Pedagogiki Specjalnej w roku szkolnym 1929/1930, kurs ukończyło zaledwie 30 abiturientów. Nieocenionym dydaktycznym osiągnięciem zorganizowanych kursów było wpojenie uczestnikom podstawowej zasady, swoistego remedium na ograniczenie przestępczości tj. wykształcenia i wychowania – opartego na poszanowaniu jednostki i rozwijaniu pozytywnych cech charakteru – oraz profilaktyki zapobiegającej demoralizacji. Oczywiście niejednokrotnie, projektowane działania prewencyjne wobec dzieci przestępnych korygowała późniejsza praktyka wychowawcza, ale i ona przeszła wiele przeobrażeń, najcenniejsze to światopoglądowe, które doceniło przewagę wartości wychowania rodzinnego nad zakładowym.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół akt: Ministerstwo Opieki Społecznej. 1918-1939, sygn. 275, k. 65, *Statut fundacji powstały dn. 14 października 1936 r.*

Akty prawne i sprawozdania:

II. Sprawozdanie Śląskiego Krajowego Zakładu Wychowawczego w Cieszynie z czynności wychowawczych i gospodarczych za rok 1924, Cieszyn 1925.

Kodeks Postępowania Karnego. Jednolity tekst kodeksu postępowania karnego z dnia 19 marca 1928 r. (Dz. U. RP. z 1932 r. Nr 83, poz. 725), Druk. Artystyczna, Warszawa 1939.

Mały Rocznik Statystyczny 1935, tab. 7; 1936, tab. 9, s. 258; 1937, tab. 14, s. 349; 1938, tab. 14, s. 354; 1939, tab. 17, s. 368.

O szkołę specjalną. Sprawozdanie z I Polskiego Zjazdu Nauczycieli Szkół Specjalnych z 1925, Sekcja Szk. Spec. Zw. Polsk. Naucz. Szk. Powsz. Druk. Instytutu Głuchon. I Ociemn.), Warszawa 1926.

Polski kodeks karny z 11.VII.1932 r. wraz z prawem o wykroczeniach, przepisami wprowadzającymi i utrzymaniami w mocy przepisami kodeksu karnego austriackiego, niemieckiego, rosyjskiego i skorowidzem, Maksymiljan Bodek Księgarnia Nakładowa, Lwów 1932.

Projekt ustawy o sądach dla nieletnich. Projekt ustawy o sądach dla nieletnich uchwalony w III czytaniu przez Wydział Karny Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej ze zmianami i uzupełnieniami, Komisja Kodyfikacyjna Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1921.

Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 stycznia 1926 r. o zaspokojeniu religijnych więźniów i działalności oświatowej, szkolnej i pozaszkolnej w więzieniach. (Dz.Urz.MS., nr 9, s. 127-132).

Rozporządzenie Prezydenta RP z 11 lipca 1932 r. Kodeks karny (Dz.U. RP. 1932, nr 60, poz. 571).

Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dn. 27 października 1932 r. Prawo o stowarzyszeniach (Dz.U. R.P., nr 94, poz. 808).

Sprawozdania MPiOS, „Praca i Opieka Społeczna” 1937, R.XVII, z. 1, s. 70.

Literatura:

b.a., *Interpelacja w sprawie Studzieńca*, „Myśl Niepodległa” 1926, nr 838.

b.a., *Kronika*, „Szkoła Specjalna” 1929, t. III, kwiecień-czerwiec.

- Balcerek M., *Wkład Kazimierza Lisieckiego do pedagogiki opiekuńczej i resocjalizacyjnej*, „Opieka – Wychowanie – Terapia” 1989, nr 1.
- Bojarski T., *Nieletni przed sądem. Uwagi o niektórych założeniach ogólnych oraz praktyce*, „Archiwum Kryminologii” 2007-2008, t. XXIX–XXX.
- Budna H., *Dola nieletniego oskarżonego na tle przepisów Kodeksu Karnego*, „Szkoła Specjalna” 1938-1939, nr 2.
- Emde, *Głaz*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1930, nr 7.
- Górny J., *Rola międzynarodowych kongresów penitencjarnych w rozwoju teorii i praktyki wykonania kary*, Warszawa 1980
- Hellmann J., *Stan i potrzeby szkolnictwa specjalnego w Polsce*, „Szkoła Specjalna” 1924, R.1, Nr 1, październik-grudzień.
- Kołakowski A., *Problematyka przestępczości nieletnich w międzywojennej Polsce na łamach „Przeglądu Więziennictwa Polskiego”*, „Pedagogika. Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2017, t. XXVI, nr 2.
- Komorowski A., Neymark E., Rosenblum Z., *O sądownictwie dla nieletnich w Polsce*, Warszawa 1928.
- Komorowski A., *Profilaktyka przestępczości dzieci*, „Pedagogika Specjalna” 1926, R. 2, Nr 2 styczeń-marzec.
- Korenfeld M., *Przerażający odsetek*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1924, nr 40.
- Korenfeld M., *Zły projekt pod hasłem oszczędności*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1921, nr 22.
- Kuznowicz M., *Obrazki z życia zaniedbanej młodzieży*, Kraków 1924.
- Mogilnicki A., *Dziecko i przestępstwo*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1925.
- Neymark E., *Zakłady wychowawczo-poprawcze dla nieletnich*, [w:] Z. Bugajski, *Wielka księga jubileuszowa więziennictwa polskiego. 1918-1928*, Warszawa 1929.
- Raś D., *O poprawie winowajców w więzieniach i zakładach dla nieletnich. Propozycje prawników lekarzy, działaczy społecznych i pedagogów oraz rozwój więziennictwa do połowy XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2007.
- Raś D., *Skarby cieszyńskiej trówy. Zakład Wychowawczy w Cieszynie (1912-1937) Historia, ludzie, praca*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2013.
- Rużyłówna J., *Zakład wychowawczo-poprawczy dla nieletnich w Przedzielnicy*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1935, nr 1.
- Sala W., *Trzysta lat służby dla dobra młodzieży moralnie zagrożonej. O przyszłości, celach i zadaniach Mokotowskiego Instytutu*, Warszawa 1938 [odbitka „Opiekun Społeczny” 1938, nr 10, s. 15].
- Stolarczyk M., *Sytuacja społeczna dziecka „moralnie zaniedbanego” w Polsce w okresie międzywojennym (1918-1939)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Piotrków Trybunalski 2023.

Szuman W., *Studzieniec, a całokształt wychowania poprawczego w Polsce*, „Przyjaciel Szkoły. Dwutygodnik nauczycielstwa polskiego” 1929, R. 8, nr 6.

Więziennictwo polskie. Z działań Komitetu Opiekuńczego Oddziałów dla Nieletnich przy więzieniach w Warszawie. Rozmowa z Z. Bugajskim, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1927, nr 5.

Wolman B., *Medycyna a pedagogika lecznicza*, „Szkoła Specjalna” 1937-1938, R.14, Nr 1-4.

Wolter W., *Organizacja profilaktyki kryminalnej w Polsce*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1939, R. IV, z. 1.

Zetbe, *Zakłady dla nieletnich w Polsce*, „W Służbie Penitencjarnej. Dwutygodnik Straży Więziennej” 1936, R.1, Nr 8.